

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЕТНОЛОГИЯ И ФОЛКЛОРИСТИКА
С ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ

ИВАЙЛО ДИМИТРОВ МАРКОВ

СЪВРЕМЕННИ ТРУДОВИ МИГРАЦИИ
НА АЛБАНЦИТЕ ОТ МАКЕДОНИЯ

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на
образователна и научна степен „доктор”

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:
доц. д-р Петко Христов

РЕЦЕНЗЕНТИ:
проф. д.и.н. Рачко Попов
доц. д-р Веселин Тепавичаров

СОФИЯ 2011

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на 19 април 2011 г. на заседание в разширен състав на секция „Историческа етнология” към Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българска академия на науките.

Дисертационният труд се състои от увод, пет глави, заключение, библиография и приложения – общо 322 страници.

Защитата на дисертацията ще се проведе на 18 юли 2011 г. от 11.00 часа в зала №19 на Института за етнология и фолклористика с етнографски музей при БАН, гр. София, ул. Московска 6-А на открито заседание на Научно жури в състав: проф. д.и.н. Рачко Попов (председател на журито), доц. д-р Петко Христов, доц. д-р Веселин Тепавичаров, доц. д-р Даниела Колева, доц. д-р Анна Кръстева, и резервни членове: проф. д.ф.н. Анатоли Анчев и доц. д-р Маргарита Карамихова.

Дисертационният труд е на разположение в Канцеларията на Института по етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН на ул. “Московска” 6-А.

Анотация

Главна цел на дисертационната разработка е да изследва трудовите миграции на албанското население от Македония в контекста на динамиката на социалните и културните модели, връзките и идентичностите, които индивидите и групите носят и развиват, и тяхното отражение върху изпращащите места, както и сред хората, които временно или по-дълго време живеят в чужбина.

Създаденият през вековете от албанците миграционен модел има интересни специфики и особености, но е все още неизследван достатъчно. В текста се обръща се внимание на традиционния миграционен модел от края на XIX – началото на XX век, познат в един широк ареал на Балканите като гурбет (*kurbeti* сред албанците). Конкретен фокус на изследването обаче са трудовите миграциите от втората половина на XX и началото на XXI век, когато много албанци от Македония (първоначално като граждани на Социалистическа Югославия, а от 1991 – на Република Македония) се установяват временно или за по-дълго като наемни работници в някои западноевропейски страни – Германия, Австрия, Швейцария.

Главните изследователски въпроси са: по какъв начин се променят социалната организация и семейно-родствените отношения, трансформирайки се в своеобразни мрежи за взаимодействие и взаимопомощ, дори в бизнес мрежи; дали и как семейно-родствените отношения и взаимовръзки между мигранти и немигранти променят местните локални общности – селищната инфраструктура и архитектура, модели на потребление и консумация и т. н; по какъв начин се променят моделите на социализация, семейният ритуален и календарният празничен цикъл.

Основа на текста е етнографска теренна работа от последните 3 години сред албански трудови мигранти от Република Македония. Работата ми включва интервюта с бивши и настоящи мигранти в техните родни селища, техни приятели и роднини, които не са мигрирали, както и интервюта с албански мигранти от Македония, работещи в Словения.

УВОД

Темата за трудовата мобилност и миграциите на населението в търсене на средства за препитание и подобряване на условията на живот става все по-актуална през последните няколко години, привличайки все повече интереса и на българските изследователи. Осезателна е и промяната във фокуса на една част от изследванията – сред многобройните исторически текстове, посветени основно на движенията на бежанци, колонизатори и политически емигранти в хода на бурния и разнопосочен исторически ход на събитията на Балканите, все по-често се появяват етнологични и антропологични проучвания, предлагащи един по-нюансиран поглед към тази проблематика. Този тип изследвания поставят акцента върху разкриване на динамиката на миграционните процеси, взимайки под внимание честото преплитане на множество различни задвижващи и поддържащи ги фактори, съвместното съществуване и преливане на един в друг тип миграционна активност, проследяват влиянието на тези движения върху социалната структура на общностите, промените в локалната култура, идентичностите, обредността и фолклора.

На Балканите от векове едни от най-известните и значими потоци от хора, напускащи родните си места в търсене на препитание и средства за съществуване, идват от планинските краища на днешна Западна Македония. Това същевременно е регион, който както в миналото, така и днес, е обитаван от население с различна етническа и религиозна принадлежност, регион, в който етно-разграничителните, демографските и социо-културни процеси продължават да текат с нестихваща динамика, превръщайки го, от една страна, в арена на ожесточено идеологическо и геополитическо напрежение, а от друга страна – във фокус на непрекъснат академичен интерес към региона. В контекста на тези процеси от десетилетия албанският фактор заема изключително важно място.

В този план обект на проучване са именно албанците, населяващи днес концентрирано пределите на Западна Македония. Предмет на дисертационното изследване са трудовите миграции на албанското население и съпътстващите ги социо-културни процеси.

Интересът към така формулираната тема се дължи на няколко причини. Първо, направеният преглед на българските миграционистки изследвания ясно показва, че те остават затворени в национален план и в контекста на България – това са изследвания на българите в чужбина, на движенията на живеещите в България етнически и религиозни общности или на присъствието на мигранти от други страни в България. Почти напълно

отсъстват сравнителни изследвания. В тази перспектива предлаганото дисертационно изследване насочва вниманието и се стреми да извади от анонимност една общност от съседна на България балканска държава – албанците от Република Македония.

Втора съществена причина за избиране на миграциите на албанците като предмет и обект на изследване е липсата на познание за тази общност като цяло в последните десетилетия – както в публичната сфера, така и в научните среди. Ако в края на XIX и началото на XX век албанското население, неговата история, култура, стопанство и етнографски особености влизат в полезрението на българската наука в хода на разнообразните научни проучвания в Македония, във връзка и с българската национална идея за тези територии като неразделна част от българската етническа територия, макар и останала извън пределите на България, то днес интересът е значително по-ограничен и засяга най-вече историческите и политическите процеси в тази част на Западните Балкани.

На трето място албанците от Македония привличат научното внимание основно във връзка с етническият конфликт между албанци и македонци, при това не само сред малцината им български изследователи, но и в по-широк научен план. Други явления и интензивни процеси, имащи важно значение във всекидневния живот на общността, остават встрани от вниманието за изследователите. Затова, въпреки широката разпространеност на трудовите миграции и изключително високата мобилност на албанското население в търсене на работа, средства за съществуване и подобряване на жизнената среда, те остават почти напълно неизследвани. А съпътстващата миграциите социо-културна динамика има важно значение и повлиява в голяма степен всяка една сфера на обществения живот, включително и етническият конфликт между албанската и македонската общност.

Проучването и разбирането на тези модели и тяхната динамика е особено важно както в по-общ научен план, така и за българската етнология конкретно. В историческа перспектива векове наред българи и албанци са били в контакт в различни региони на Балканите. Днес, с оглед на членството на България в ЕС, нашата страна е поставена в нова ситуация и перспектива за трансформации в миграционните потоци – подобно на друга съседна държава, Гърция, очаквано е постепенното превръщане на България от страна – излъчваща мигранти, в държава, приемаща все повече мигранти. В тази връзка няма как да не прави впечатление засиленият през последните години интерес на граждани на Република Македония за работа в нашата страна. Сред тях има и албанци. Това е още една важна причина, пораждаща

необходимостта от изучаване на социо-културните особености на трудовите миграции и мобилност сред албанското население в Македония.

Въз основа на това е формулирана главната цел на предлагания дисертационен труд – изследване трудовите миграции на албанското население от Македония в контекста на динамиката на социалните и културните модели, връзките и идентичностите, които мигрантите, завръщащите се и останалите по родните места носят и развиват. Основните въпроси, чиито отговор се търси, са следните:

- Дали и по какъв начин съвременните трудови мигранти възпроизвеждат съхранените в колективната памет на общността традиционни културни модели на гурбетчийска мобилност от предмодерната епоха?
- Как социалната организация и семейно-родствени връзки и отношения, както в изпращащите мигрантите места, така и сред представителите на общността, установили се със семействата си в приемащите страни, се трансформират в разнообразни мрежи за взаимодействие и взаимопомощ, и дори в специфични бизнес-мрежи?
- По какъв начин се променят както семейната структура, така и социалния статус, роли и отношения в рамките на семействата и домакинствата в условията на трудова мобилност?
- Как връзките и отношенията между мигранти, завърнали се мигранти и не-мигриращи техни близки повлияват върху локалната общност – променят ли се общностните ценности, културни схващания и нагласи, моделите на потребление и консумация, цялостната селищна инфраструктура и архитектурен изглед?
- Трансформират ли се и как обредните практики от обичайно-ритуалния празничен цикъл?
- Какви са ефектите от миграциите за поддържане и изразяване на етническата специфика и идентичност на общността?

Методиката на изследването включва анализ на статистически и архивни данни, медийни и интернет източници, работа с научна литература, но като най-важен метод за набиране на емпиричния материал, който е в основата на предлаганото дисертационно изследване, трябва да бъде посочена етнографската теренна работа сред албанците в Западна Македония. Проведени са четири теренни проучвания с продължителност между 10 и 14 дни в избрани селища в Тетовско, Дебърско и Стружко. Също така в рамките на тримесечен престой в гр. Любляна, Словения по образователната разменна програма „Еразъм” бяха осъществени разговори с албански работници в града – предимно от Тетовския регион. Сред интервюираните има и представители на други групи, граждани на Република Македония –

православни македонци, македонци-мюсюлмани (*торбеши*), турци и *горани*. Това позволи изследването на албанските миграции да бъде поставено в сравнителен план и в общия контекст на миграционните процеси в Република Македония.

ПЪРВА ГЛАВА ТЕОРЕТИЧНИ ПЕРСПЕКТИВИ

Миграциите, движението на индивиди и групи, са свойствени за човешките общности и са исторически засвидетелствани през различни периоди от човешкото съществуване. Но интензивността на миграционните процеси, която се наблюдава през последното едно столетие, е непозната в миналото. Нарастващата мобилност на населението предизвиква силен изследователски интерес. През отминалия ХХ век се появяват и развиват няколко теоретични подхода към изследване на миграциите. Тъй като миграционните процеси са предмет на интерес на учени от различни дисциплини – икономика, социология, психология, право, политология, демография, география, история, антропология, етнология и т. н., затова подходите и нивата на анализ са различни. Макро-подходите концентрират вниманието върху човешките потоци, върху политическите, икономическите ограничения и/ или възможности, влияещи върху тези потоци. От друга страна, микро-подходите са насочени към анализ на мотивите и действията на индивиди, семейства, групи.

В Първа глава се прави изчерпателен критичен преглед на основните теоретични концепции. Ранните теоретични обяснения са насочени изключително към изследване на задвижващите миграциите причини. В рамките на тези теоретични модели, обясняващи миграционните процеси, най-често мигрантите са разглеждани като пасивни актьори, движени от икономическата неравностойност и разликите в размера на работната заплата между изпращащите и приемащите региони (**неокласическата теория**) или изтласквани от различни неблагоприятни фактори и привлечани от бинарно противоположни такива – ниско/ високо заплащане, липса/ наличие на работни места, нисък/ висок жизнен стандарт, политически репресии/ политически свободи (**push-pull теория**). Тези функционалистки подходи разбират миграцията като временен процес и път към икономическо изравняване на развити и развиващи се страни и региони чрез изпращаните средства и придобитите от мигриралите умения.

Като отговор структуралистките подходи обръщат внимание, че индивидите всъщност действат в рамките на утвърденото с времето

политическо, икономическо, социално и културно разделение между страни от центъра (приемащи мигранти) и страни от периферията (изпращащи мигранти) и в този смисъл възможностите им са ограничени и зависими напълно от тези фактори (**структурно-исторически подход и теория за световните системи**). От гледна точка на тези подходи миграцията засилва неразвитостта на страните от периферията, в резултат от което неравенството между тях и развитите страни нараства. Това стимулира миграциите да бъдат постоянен процес.

Изследователските търсения и натрупващи се нови емпирични данни през последните три десетилетия имат като резултат появата на по-нюансирани концепции, често комбиниращи различни елементи от по-ранните теории. Интересът постепенно се насочва към вършната динамика и механизмите, които поддържат устойчивостта на миграционните потоци и влиянието им както върху изпращащите региони, така и върху приемащите страни в икономически, социален, културен и политически план.

В текста се обръща специално внимание на цялостния икономически, политически, социален и културен контекст, както в приемащите мигрантите дестинации, така и в изпращащата ги страна. **Теорията за миграционните системи** предлага добър изследователски инструмент в това отношение. Нейното предположение, че миграционните движения възникват и се развиват в резултат от установените връзки между изпращащи и приемащи общества, които са основани на пазара на труда, междудържавните отношения и споразумения, нормативни актове по контрола на миграционните потоци и т.н., е важна посока в обяснението и анализа на миграционните процеси сред албанското население от Западна Македония от средата на XX в. насам.

Миграционните политики на страните, приемащи мигранти, търсенето на работна ръка от тях, нивото на доходите имат несъмнено важно значение и предопределят до голяма степен съществуването на съответните възможности за миграция. Те са важни за размерите, природата (легална, нелегална, трудова, политическа, семейна миграция) и селективността на миграцията. Затова важно е да бъдат взети под внимание възможностите за трудова мобилност, които се отварят пред гражданите на Социалистическа Югославия от края на 60-те години, в рамките на т.нар. „система на гостуващите работници” (Gastarbeiter) и като резултат от билатералните договори, които страната сключва с редица западноевропейски страни.

Контекстът в изпращащата страна определя до каква степен хората са в състояние да живеят, препитавайки се от дейността си в родното място. Както се коментира по-нататък, икономическите, социалните и културните

политики спрямо албанците в имат важно значение за намерението им да мигрират, което е функция едновременно на стремежите им и възможностите да направят това. В този план политиките към албанското население и цялостният контекст (резултат от исторически, политически, социални, културни и икономически процеси), първо в Югославия, а по късно в независимата Република Македония, са важни структурни условия, които трябва да бъдат взети под внимание.

Тъй като обаче етнологичното изследване е насочен към микро- нивата на анализ, и с оглед на събрания етнографски материал, като основен обяснителен ключ при анализа на продължителността и устойчивостта във времето на миграционните процеси сред албанците, въпреки рестриктивната политика в определени случаи от приемащите страни, е използвана **теорията за социалните мрежи**. Прилагането на тази теория позволява задълбочен анализ на конкретните нагласи, действия, поведения и практики, при което свързани се оказват мигранти, завърнали се мигранти и останалите по родните места не-мигрирали. Ключови за миграционните мрежи са семействата, приятелските и общностни връзки. Често решението за заминаване не е взето от отделен индивид, а е направено в рамките на семейното домакинство. Затова свързаността и твърде често зависимостта на социалните мрежи от семейно-родствените структури и отношения е значима предпоставка в мрежовия подход. Член на домакинство, в което вече някой е мигрирал в чужбина, има по-добри възможности да замине, отколкото този, който няма близки родственици-мигранти.

Важен за изследването на албанската трудова мобилност и миграции е акцентът, който поставя тази теория върху генерирания в рамките на мрежите социален капитал. Първите мигранти, които напускат родните места, не разполагат със социални връзки, на които да разчитат. За тях миграцията е финансово скъпа. Чрез родството и приятелството обаче всеки нов мигрант създава мрежа от социални връзки с хора в съответната приемаща страна. Към усилията и напрежението около пътуването, напускането на родното място и търсенето на работа се прибавя и цената (в социо-културен смисъл), която трябва да плати мигранта при опознаването и адаптацията към новата култура, напрежението, свързано с административното уреждане на легален статус. Точно в това отношение значението на мрежовите връзки и социалния капитал е особено важно, тъй като понижава цената и рисковете при миграцията.

Важно значение за моето изследване има домакинството като основна единица за изследователски анализ. В много от проучените от мен на терен случаи миграцията се явява стратегия за разнообразяване доходите на

семействата и домакинствата, а не индивидуален акт и решение. Именно домакинствата са онази структура, в чиито рамки циркулират както финансовите, така и социалните и културните трансфери. В този план тезата, че в много случаи миграцията не е отчаян отговор на нуждата или „бягство от мизерията”, а по-скоро обмислено действие на социални групи, насочено към разпределение и управление на рисковете, свързани с осигуряването на средства за съществуване, подобрене на техния социален и икономически статус с оглед преодоляване на ограниченията във възможностите за развитие в родното място, съгласно концепцията на **новата икономика на трудовата миграция** и подхода, разглеждащ **миграцията като семейна стратегия за осигуряване на средства за живот /household livelihood strategy/**, е друг важен изследователски инструмент. Миграционните процеси дори и да са започнали в резултат на бедност и мизерни условия на живот, впоследствие се превръщат по-скоро в реакция на относителната, отколкото на абсолютната бедност. Издигането на социалния статус и престижа в общността имат важно значение в това отношение.

Един от основните акценти в предлаганото дисертационно изследване е проучването на ефектите и резултатите от миграцията в социо-културен план – влиянието на миграцията върху общностното развитие, видно не само в икономическите термини на харчене и/ или инвестиране на спечелените парични средства, но най-вече като промени в нагласите, поведенията, моделите на консумация и като динамика на семейните структури и отношения, социалните статуси и идентичности. Ето защо се позовавам на концепцията за „**култура на миграцията**”, без обаче задължително да споделям изначално присъщия ѝ песимизъм, според който „културата на миграцията” утвърждава неразвитостта и неравностойността. Аз се придържам към едно по-нюансирано виждане, според което, в зависимост от цялостния контекст, ефектите от миграцията могат да бъдат както негативни, така и позитивни. Наистина изпращаните от мигрантите средства могат да доведат до нарастващо разслоение в родната общност, тъй като реално заминават не най-бедните, а тези които имат достъп до съответния социален капитал посредством участието си в мигрантски мрежи. Но с течение на времето селективността намалява и благодарение именно на социалните мрежи все по-голям брой хора получават възможност да заминат, а трансферите придобиват положително значение за икономическото оживление и стартиране на различни бизнес инициативи, подобрени възможности за образование, достъп до здравни услуги и т.н.

Транснационалната перспектива при изследване на миграционните процеси също е важен изследователски инструмент, доколкото без да спира

да държи сметка за местата, позволява да бъдат преодолени ограниченията на териториалността, отвеждайки анализа в едно ново социо-културно поле, в което местата на произход и на дестинация образуват една цялост. Това поле не е механична сума на двете, а има свои характеристики и особености.

През втората половина на XX век размерът на потоците от хора извън техните родни места добива непознати преди това измерения. Миграциите стават „глобализирани”, което означава, че все повече и повече страни са повлияни от миграционните процеси едновременно. В допълнение все по-разнообразен става профилът на самите мигранти в съответствие с мотивацията за миграция, техния социално-икономически и образователен статут. Изключително важно е значението и влиянието, което оказва развитието на новите технологии, бърз и евтин транспорт, модерните комуникации и медии.

Транснационалната концепция има важно значение, доколкото поставя акцент върху запазването на силни връзки с родното място, независимо от усядането на мигрантите в приемащите страни. Тя помага да бъде обяснено защо по-ранните теории, както и политиките, стъпващи върху концепциите за асимилация и интеграция, се провалят в предвижданията си за постепенното прекъсване на връзките между мигрантите и родните общности след заселването им в новата дестинация. Напротив, миграцията е израз на силни и устойчиви социални връзки и желание да се подобрят условията на живот именно в родното място.

Разбира се, не всички мигранти са включени в транснационални отношения и взаимодействия. Т.е. характерната за транснационализма множествена ангажираност и принадлежност към повече от една общност или общество не винаги е налице. Затова подхождам критично, що се отнася до разглеждане на идентичностите през призмата на транснационализма.

Прилагането в дисертационното изследване на представените теоретични подходи изцяло е съотнесено със събрания на терен етнографски материал. В същото време структурата и логиката на изграждане на текста следват традициите на българската етнология. Под внимание са взети българските изследвания и досегашни достижения при проучване на миграциите. Затова миграционните процеси сред албанското население от Западна Македония са разгледани в историко-етнологична перспектива и поставени във връзка с по-широкия политически, икономически, социален и културен контекст в тази част на Балканите. Използването на елементи от представените различни теоретични подходи не води до противоречие, а напротив – прецизното им вплитане при анализа на емпиричния материал в текста позволява миграционните процеси сред албанците от Западна

Македония да бъдат проучени в дълбочина, на тях да бъде погледнато като на процес, върху чиято динамика оказват влияние разнообразни фактори.

ВТОРА ГЛАВА

АЛБАНЦИТЕ В МАКЕДОНИЯ: МИНАЛО, ТРАДИЦИИ, ОБЩЕСТВО

Избраният подход за изследване на албанските трудови миграции предопредели краткото проследяване на историческото минало на изследваната група. Този исторически преглед има за цел да ситуира миграционните процеси в по-общия исторически, културен, социален и политически контекст и да покаже как и защо албанците от Република Македония се обособяват като група със свои характерни специфики, отличаващи я от албанците в Косово, и в още по-голяма степен – от тези в Албания. В това отношение бурната историческа съдба на този регион в последните десетилетия на XIX и през целия XX в. е фактор с определящо значение. Голяма част от предпоставките, които превръщат миграцията в основен поминък за албанското население в Македония в периода след Втората световна война, имат своите корени назад във миналото.

Днес историческият разказ за миналото и присъствието на албанско население в изследвания регион често е идеологизиран и политизиран. Трудно оспорим факт е, че вече през периода на Османската империя тази част от Балканския полуостров е обитавана от население с различна етническа и религиозна принадлежност, а границите между групите не винаги са резки и непропускливи. В извори и изследвания се говори за българи, албанци-християни (православни и католици), албанци-мюсюлмани, турци, българи-мюсюлмани, власи, сърби и др. Това е една контактна зона, в която културните взаимодействия и взаимното проникване са по-скоро правило, отколкото изключение; зона, в която процесите на отграничаване, консолидация и идентификация продължават през целия XX век, дори и днес. Още повече, че изградено национално съзнание тогава все още няма, а регионалната принадлежност има определящо значение. В османската държавно-политическа система албанците заемат по-различно място в сравнение с останалите покорени балкански народи. Те са част от военния и политически елит в империята, а албанските бейове играят важна роля при засилващата се през XVII и XVIII в. децентрализация и съпътстващите я феодални размирици. Добрата интегрираност в османската държава е и една от важните причини, довели до по-късно съзряване на албанска национална идея.

Бурните исторически събития от края на XIX и началото на XX в. водят след себе си ускоряване на националните тежнения сред албанското население и създаване на албанска държава, чиито граници са уредени с Букурещкия мирен договор от 1913 г. Извън тях обаче още тогава остават големи групи албаноезично население. След Първата световна война Вардарска Македония със значителни територии, компактно заселени с албанско население, както и Косово, стават част от Кралството на сърби, хървати и словенци, а от 1929 г. – от Кралство Югославия. Официалната държавна позиция е, че в тези територии няма национални малцинства – албаноезичните в тези два района всъщност са „албанизирани сърби”. Албанското население е подложено на културна асимилация и икономическа дискриминация, като е включено в голямата категория на мюсюлманите и е приравнено с турското население.

Втората световна война не разрешава етническите проблеми в региона, а ги задълбочава. По време на войната албанските колаборационни отряди (т. нар. *балисти*) действат на страната на фашистка Италия и на хитлеристка Германия, което засилва недоверието на останалото население към албанците, което недоверие се запазва и след войната, когато Македония и Косово отново стават част от вече Социалистическа Югославия. Македония става една от шестте югославски републики, а Косово придобива автономен статут. Наистина, албанците получават официално признание за национално малцинство („*национална маџина*”) и съответно – правото на културно развитие, обучение и употреба на майчин език, но тази разпокъсаност става причина в следващите десетилетия за задълбочаващи се различия между албанското население в Албания и Югославия, от една страна, и между албанците, живеещи в автономната област Косово и останалите региони на Югославия (в случая в Македония), от друга.

С либерализирането на отношението на югославските власти в средата на 60-те и през 70-те години на XX в. албанците се сдобиват с нови права, но напрежението и недоверието към тях продължават да тлеят и периодично да се проявяват при различни акции и сблъсъци. Още повече, че участието на албанците в местната власт, както и достъпът до работа в държавните предприятия са с много ниски нива, което принуждава много от тях да търсят алтернативни източници на доходи и средства за живот, сред които трудовата миграция извън родното място ще заеме важно място.

Поредната промяна на политиката спрямо албанското население е в средата на 80-те години, с идването на власт на Слободан Милошевич и последвалото разпадане на бивша Югославия. Отделилата се самостоятелна Република Македония наследява натрупаното напрежение, като разделението

между гражданите на младата страна (албанци и македонци) нараства още повече. В македонската конституция от 1991 г. новата държава е определена като „национална държава на македонския народ”, без да бъде споменат албанският и турският елемент. Отнето е и правото на употреба на майчин език в публичното пространство, както и използването на националния флаг. Участието им в държавните институции продължава да е изключително ниско и непропорционално – албанците съставляват около 1/4 от населението на страната, като високият демографски прираст постоянно изменя съотношението между албанци и македонци в полза на първите.

От тук насетне между представителите на албанските и македонските политически елити започва борба за промяна на това статукво и преодоляване на насадилото се сред албанците усещане за граждани от „втора категория”. Политизирането на конфликта налива допълнително масло в огъня, изкристализирало във въоръжените сблъсъци от 2001 г. и последвалото ги Охридско споразумение за преодоляване на напрежението и спорните въпроси.

Втората половина на тази глава проследява особеностите в културата, традициите и социалната структура на албанците от Македония. Проследена е ролята на езика, оказал се в хода на историческите събития основен маркер на албанската национална идентичност. Другият важен елемент, който играе съществена роля за обособяването на албанците от Македония като общност, е тяхната религия. За разлика от албанците в съседна Албания, обявена през предходния социалистически период за „първата атеистична страна”, албанците в рамките на Югославската федерация продължават да изповядват свободно религията си. В Македония конкретно етническото противопоставяне в масовите представи намира изражение и в религиозен план. Православно население е равнозначно на македонско население, а албанците са най-голямата мюсюлманска група и особено след създаването на самостоятелната Република Македония ислямът основно се асоциира с албанското население.

В текста е представен и поминъка на албанците, които дори в рамките на социалистическа Югославия, която поема курс към бърза модернизация и индустриализация, остават силно свързано със селото. И ако сред македонското население урбанизационните процеси се развиват с бързи темпове, то сред албанците това не е така.

Разгледана е специфичната социална организация и нормативността на обичайното право при албанците, структурата на семейството и семейно-родствените отношения. Това спомага за по-пълно и задълбочено познание за самата изследвана група. В допълнение, познанието за традиционната

социална организация, семейна структура, поминък и общностни ценности, позволява по-задълбоченото изследване на тяхната динамика и настъпилите в следствие от интензивните миграционните процеси промени. Това създава предпоставки и възможности в следващите глави на дисертацията миграционните процеси да бъдат поставени в конкретен исторически и социо-културен контекст и да бъдат обяснени по-пълно и разностранно, вземайки под внимание тяхната комплексност и многоизмерност.

ТРЕТА ГЛАВА

ИСТОРИЧЕСКА ДИНАМИКА НА ТРАДИЦИОННИТЕ ТРУДОВИ МИГРАЦИИ (ГУРБЕТ) СРЕД АЛБАНЦИТЕ ОТ МАКЕДОНИЯ

Миграционните движения сред албанците текат с различна интензивност, с различни дестинации, но от векове – без прекъсване във времето. Изследваният регион и обитаващото го население в западната част на Балканския полуостров имат специфична историческа съдба, при което посоките, дестинациите и моделите на миграция в търсене на средства за съществуване се променят неколkokратно. Някои от характеристиките на тази трудова мобилност се променят, но други се оказват изключително устойчиви през годините.

Традиционният модел на трудова мобилност на Балканите, познат във повечето балкански езици като *гурбет/ gurbet/ kurbet* е документиран от изследователите от XIX век насетне, но вероятно съществува и през предходните столетия. Това е основно мъжко занимание и има сезонен характер: гурбетчиите напускат родния край през пролетта и се завръщат обратно през есента. Тази традиционна трудова мобилност е свързана с редица специфични особености на обичайно-обредната система и на фолклора в родните региони на гурбетчиите – най-важните семейно-родови празници обикновено са групирани в определен период на годината, когато гурбетчиите се връщат по родните селища; сватбите също се правят в периода, когато заминалите „на печалба” се завръщат; трансформират се семейните и родствени структури, променят се социалните роли и семейно-родствените отношения и т.н.

На Балканите има няколко такива региона, които традиционно излъчват големи групи гурбетчии. Планинските райони в западната част на полуострова са един от тях. В историческите извори от XVIII и XIX век печалбарите от тези райони често са обозначавани като „дошли от Арнаутлука”, ареал, включващ земите на днешна Западна и Северозападна Македония, Източна и Югоизточна Албания и Северна Гърция.

Гурбетчийските потоци още тогава са увеличавали население от различни общности, с разнообразна етническа и религиозна принадлежност. Албанското население също участва в тези движения. По време на османската власт тяхното присъствие е документирано както в рамките на Османската империя – към големите стопански и културни центрове на империята в Мала Азия, Тракия, Добруджа, Египет, така и извън нейните граници – във Влашко, Молдова и Украйна.

В края на XIX век започва процесът на създаване на новите балкански държави и съответно – установяване на политически граници на полуострова, несъществуващи до този момент. Миграционните движения на албанското население продължават да се развиват по вече утвърдили се модел на сезонните миграции към Тракия, Влашко, Молдова и към Мала Азия, но появата на националните държави на Балканите повлиява върху посоката и дестинациите на голяма част от гурбетчиите. Много от тях са привлечени от възможностите за работа в освободилите се най-напред от османска власт Гърция и Сърбия. След Освобождението на България, с решенията на Берлинския конгрес от 1878 г., Македония остава в границите на Османската империя. Въпреки това голям брой мигранти от тези краища участват като строителни работници в изграждането на българската столица, като развиват и други занаяти в големите градове на вече свободна България – хлебарство, бозаджийство, халваджийство, ханджийство. Сред тях има и редица албански гурбетчии, които сформират свои колонии в големите български градове.

Разпространението и утвърждаването на националната идея сред албанците в края на XIX и началото на XX в. има като резултат възникването на големи и важни културни, просветни и революционни центрове именно сред албанските гурбетчии. Наред с Истанбул, Букурещ и Кайро, новоосвободената българска столица София става един от главните емигрантски центрове, където се формират албански културни и просветни дружества, пропагандиращи албанската национална идея.

Нов момент в миграционните движения през този период е свързан с началото на албанския гурбет в такива далечни презокеански дестинации като Америка и Австралия. Особено албанската общност в САЩ скоро започва да играе важна роля в подпомагане на албанската национална кауза точно в навечерието на Балканските войни, които ще доведат до появата на свободна Албания.

Резултат от дейността на всички тези центрове и организации, в които дейно се включват гурбетчиите, са и инвестициите в родните селища – както за строеж мостове, пътища и др., така и за откриване на училища, отпечатване и разпространение на книги.

Балканските и Първата световна война водят след себе си разпадането на Османската империя и установяването на нови национални граници, с което много от традиционните пътища на сезонните работници са прекъснати, затворени или пренасочени. На политическата карта се появява самостоятелната албанска държава, но значителни групи албанско население във Вардарска Македония и Косово попадат в рамките на Кралство на сърби, хървати и словенци, а от 1929 г. тези земи стават част от Кралство Югославия. Миграционните процеси сред албанците в кралството поемат в различна посока от тези на техните събратя в държавата Албания.

Така в междувоенния период миграциите на албанците от Кралство Югославия до голяма степен са резултат и от политическия, социален и икономически натиск, упражняван върху тях – това е времето на масови техни изселвания, главно към Турция, заедно с други мюсюлмански групи (турци, славяноезични мюсюлмани – *тобреши*, босненци, юруци и др.). Процесите се преплитат – движенията на изселниците-бежанци до голяма степен следват посоките на гурбетчийските миграции от предходния период. Тези, които не са обхванати от изселническата акция, ориентират своите маршрути все повече на север в рамките на Кралство Югославия, работейки като сладкари, хлебари, бозаджии и т.н., в големите градове на новата държава. Движенията на изток започват да намаляват – тенденция, която ще се затвърди след средата на XX век.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ПРОМЕНЯЩИ СЕ МИГРАЦИОННИ МОДЕЛИ.

ТРУДОВИ МИГРАЦИИ НА АЛБАНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ

ОТ МАКЕДОНИЯ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Втората световна война и последствията от нея се оказват онази условна граница, от която насетне трудовите миграции на албанското население от разглеждания регион (в рамките на Социалистическа Югославия) променят значително своята интензивност, а също и главни дестинации. „Желязната завеса” разделя страните от т. нар. „социалистически лагер” (Източна и част от Централна Европа) от „капиталистическа” Западна Европа. Югославската държава обаче поема един по-различен път на изграждане на социалистическо общество. Разривът между Йосиф Брос Тито и Йосиф Сталин прекъсва активните връзки на Югославия с останалите социалистически страни, но съдейства за установяване на активни двустранни отношения на страната със западноевропейските държави. На

практика България и Румъния престават да са дестинация за албански мигранти от Югославия.

Вардарска Македония влиза в състава на СФР Югославия като една от шестте републики. Започва колективизация и форсирана индустриализация, а като резултат набира скорост вътрешната миграция, от типа село-град. Още повече, че на миграцията извън страната в началния период на изграждане на Югославската федерация е гледано като израз на политическа и обществена нелоялност. Съгласно идеологията за изграждане на социалистическо общество, се приема, че в Югославия има работа за всички, като миграцията извън нейните граници само вреди на този процес. Мюсюлманското население на федерацията, в това число и албанците, представляват един различен случай. Отношението на югославските власти към мюсюлманите (турци, албанци, както и славяно-говорещите мюсюлмани – *бошняци, торбеши*) в страната до средата на 60-те години е изключително твърдо, те са подложени на икономически и политически натиск. В резултат от това през 1953 г. между Югославия и Турция е сключено споразумение за изселване на мюсюлмани от Югославската федерация и приемането им в Турция. Така между 1953-1966 г. за втори път десетки хиляди мюсюлмани мигрират от Македония към Турция, като един много голям дял в действителност са албанци.

За онези, които остават в Македония, упадъкът на селскостопанското производство, в комбинация с другите фактори (високият демографски ръст, все още ниските нива на образование, отношението на властите към албанското население), са причина за засилване на процесите на временна миграция на албански мъже в рамките на самата Югославска федерация. За разлика от македонското население обаче, те не са въввлечени по същия начин и в същата степен в миграциите село-град. Тъй като албанците в по-голямата си част нямат достъп до работа в държавната администрация, както и в държавните предприятия, много от тях поемат към големите градове на Югославия, продължавайки вече утвърдилата се практика от предвоенния период. Продължават работата си вече получилите популярност албански бозаджии и сладкари, произхождащи най-вече от планинските села в Шар планина, на Тетовско и Гостиварско, които работят предимно по Адриатическото крайбрежие на Хърватия в сладкарници, бюрекчийници, упражняващи занаяти, които са типични за тези села.

Но се появяват и много други, принудени да търсят препитание. Тези мигранти произлизат от изключително бедни селски семейства с ограничено количество на ползваната земя след поземлената реформа, нередовен доход и излишък на работна ръка, заради високата раждаемост. Някои отиват да

търсят препитание в близките македонски градове и пазари – Скопие, Щип, Велес, Струга, крачейки по пътищата на федерацията с триони, брадви и дървени магарета, търсейки работа като дървари и секачи. Други стигат много по-далеч – особено предпочитани дестинации са бързо развиващите се Белград, Нови Сад, Загреб, Любляна, където албанците са наемани като хамали или са общи строителни работници по изграждащите се нови пътища, железопътни линии, обществени сгради, копаене на канали и т.н.

Но семействата на тези гурбетчии остават по родните села, за разлика от православномакедонското население, което се придвижва към градовете семейно, заради по-голямата социална сигурност, която получава чрез работата в държавните предприятия и администрация и заради съответните социални придобивки. На практика по-голямата част от албанското население, макар че също се движи в посока към градовете, търсейки работа, остава селско, защото само част от мъжете пътуват сезонно до съответните дестинации и се завръщат обратно при семействата си на село след това. Тези движения остават просто трудова мобилност, чрез която да се осигурят допълнителни средства за живота в родната селска среда.

Нов момент в установения модел на трудовите миграции настъпва в средата на 60-те години на XX век, във връзка с една промяна в политическата позиция на югославското ръководство към миграциите. Причина за това е голямото икономическо изоставане на републики като Македония и Босна, както и автономната област Косово. Миграцията извън страната е видяна като един от възможните пътища за преодоляване на икономическата пропаст между богатите и по-бедните републики. Създадено е Миграционно бюро (Biro za migraciju), което да организира и контролира усилията за изпращане в чужбина на работници от тези републики. По това време се наблюдава и омекване на позицията и отношението към малцинствата в страната и те се сдобиват с ред културни и социални права. Затова миграцията извън Югославия е и път към намаляване на етническото и социалното напрежение.

От друга страна това кореспондира със следвоенната политиката по набиране на работна ръка за нуждите на икономиката (т. нар. „система на гостуващите работници“) в редица западноевропейски страни. Титова Югославия става един от източниците за попълване на контингента от „гастарбайтери“ – сключени са билатерални договори с ФРГ, Австрия, Швейцария и др. европейски държави. Те са приемани за гостуващи работници, които работят за определен период от време, въз основа на съответно получена работна виза за работа и престой, при ограничени права,

след което се очаква да се завърнат в родните си страни, като отворят място за нови работници, ако има такава нужда – т.нар. „ротационен принцип”.

По този начин още преди вътрешната миграция село-град да набере скорост сред албанците, те получават възможността да мигрират извън страната. Повечето от тях, както стана дума, нямат достъп до работа в държавната администрация и предприятията. И те се възползват от дадената възможност за работа в чужбина – десетки хиляди албанци заминават в споменатите западноевропейски страни като нискоквалифицирани работници. През този период като гастарбайтери заминават мъжете, докато жените и семействата остават в родните селища. Съпругите се грижат за дома и стопанството, за децата и възрастните родители. Така те допринасят за натуралното осигуряване на домакинството, а за мъжете остава печеленето на пари, с които да се построи и обзаведе къща, да се купи кола, започне бизнес, както и да се осигури образование на децата.

Всичко това намира резултат в изкристализирането на различни миграционни модели: докато православномакедонското население е въввлечено основно в мащабните вътрешно-миграционни процеси от селото към града, то албанците осигуряват поминъка си чрез работа в чужбина – главно в Германия, Швейцария, Австрия. Именно това е времето, когато миграционните движения бележат голям ръст и стават масово явление в непознатата от предходните периоди степен – в тях се оказват масово включени не само селища, излъчвали гурбетчии и с традиции в това отношение в предходните периоди, а практически всички региони с компактно албанско население.

Ситуацията се променя след нефтената криза от 1973 г.: тогава първа ФРГ спира да набира работна ръка, последвана и от други западноевропейски страни. До този момент за приемащите страни това са срочно пребиваващи в страната чужди работници, като се приема, че те просто ще си тръгнат, когато повече няма нужда от тях. Оказва се обаче, че институционалната регулация не е единственият определител за миграционните движения и те продължават извънинституционално, понякога нелегално или полулегално на базата на роднински, приятелски и клиентелистки връзки и отношения, в рамките на миграционните мрежи.

Затова надеждите, че постепенно според „ротационния принцип” твърде увеличил се брой гастарбайтери ще намалее, като те се завърнат в родните страни, се оказват напразни. Някои от тях се връщат назад, но повечето, страхувайки се, че тръгнат ли веднъж, повече няма да им бъде позволено да се върнат, остават, като опитват постепенно да вземат семействата си. В резултат все по-голяма скорост набира процесът на

„събиране на семействата”. Макар че първоначално правителствата се опитват да предотвратят това, усилията им не се увенчават с успех и събирането на семействата е прието като гражданско право. Така през 80-те години на XX век моделът започва да се променя – много от албанците от Македония започват да довеждат семействата си в държавата-приемник, защото това се оказва единствения легален път те да са сигурни, че ще продължат работата си там.

Разпадането на бивша Югославия е поредният повратен момент в историческата съдба на региона. В началото на 90-те години на политическата карта се появява независимата Република Македония. Това е време, белязано от дълбоки икономически, политически и социални промени в Македония. Предприятията от социалистическия период са били големи, така че сега се оказва трудно да се адаптират към пазарно ориентираното стопанство. Много от тях започват да освобождават служители и скоро прекратяват напълно работата си. Голяма част от мигриралото от селата към градовете население не притежава наследствена селскостопанска земя. Сега тези хора се оказват безработни, загубвайки позициите, които са имали до скоро.

Нещата стоят различно по отношение на албанското население, останало до голяма степен свързано със селата. През целия социалистически период и малкото заети в държавния сектор продължават да пътуват с автобуси ежедневно или ежеседмично до работното си място в града и след това обратно до селата. Освен това само един незначителен процент от албанците са заети в държавната индустрия, те са изработили своите стратегии за оцеляване, сред които много важно място заема работата на един или повече члена на домакинството в чужбина. Затова те са много по-слабо засегнати от фалита на големите предприятия.

От друга страна, по времето на СФРЮ македонското население има завиден жизнен стандарт и възможности да постигне т. нар. „Югославска мечта” без да се налага да търси работа в чужбина. За албанското население постигането на тази мечта става по пътя на миграцията към Западна Европа и то в контекста на едни силни мрежови връзки, основани най-често върху родството. За македонците периодът след разпадане на федерацията означава рязък спад на жизненото равнище и изчезване на „Югославската мечта”. Въпреки независимостта на страната и свободните възможности за частен бизнес и предприемачество, повечето хора не разполагат с необходимия стартов капитал. За разлика от тях, благодарение на социалните мрежи, повечето албанците получават тази подкрепа чрез постоянните парични преводи от своите роднини, работещи в чужбина. Албанците се оказват по-

добре подготвени да посрещнат предизвикателствата на икономическата криза.

При тези условия, когато желанията за миграция нарастват, благодарение отново на силните мрежови връзки, албанците имат по-добри и разнообразни възможности за заминаване. По-голяма част от македонските мигранти са онези, които са заминали в Австралия и САЩ през 50-те и 60-те години на ХХ век – значително отдалечени дестинации, поради което поддържаните връзки са значително по-слаби, а контактите много по-редки. Това не може да се сравни с гъстите мрежи, изплетени от албанското население между родните им селища и външния свят, особено през последните три десетилетия. Тези мрежи играят определяща роля за това миграцията сред албанците да продължи с изключително голяма интензивност, независимо от строгите визови ограничения, които налагат западноевропейските страни към наследилите Югославия нови държави, сред които е и Република Македония.

По този начин, въпреки че реално пазарът на труда е затворен в утвърдилите се за албанците дестинации Германия, Австрия, Швейцария, една много голяма част от тях продължават да мигрират към тези страни посредством правото за събиране на семействата. „Семейната миграция” става все по важна стратегия за осигуряване на достъп до работа в споменатите западноевропейски страни. Нараства броят на родените там и вече отраснали деца, които се сдобиват със същия статут, който имат техните родители, и които значително по-лесно могат да покрият изискванията за придобиване на съответното гражданство.

В тази връзка се появява още една практика, която се разпространява през 90-те години на миналия век и продължава с голяма интензивност до днес. Става дума за бракове, при които единият партньор е роден или заминал като дете при баща си и израстнал в чужбина, а другият – в Македония. Ако сватбата между момче от Германия или Швейцария и момиче от Македония не е нещо необичайно, то обратния случай предизвиква по-голям интерес. Това е брак, който осигурява възможност за младия мъж да получи достъп до работа в съответната страна. Така е намерен още един начин за преодоляване на ограничените възможности за миграция, при това напълно легална, за разлика от фиктивните бракове. Често тези сватби са инициирани, договорени и уредени, като следват традицията – чрез посредничеството на семействата на момчето и момичето. Затова до голяма степен сватбата за момиче с легален статут в някоя от западноевропейските страни е семейна стратегия за изпращане на един или повече от синовете като мигранти на работа в чужбина. Тази практика добре илюстрира колко важно значение имат

изградените през годините социални мрежи и колко ефективни продължават да са те, поставяйки динамиката на миграционните процеси извън институционалния контрол.

ПЕТА ГЛАВА

МИГРАЦИЯТА КАТО ПРОЦЕС.

НАГЛАСИ, ПРАКТИКИ, ОТНОШЕНИЯ

Тази глава представя и анализира всекидневието на мигрантите, конкретните практики, промените в нагласите и поведенията, както и ефектите и влиянието на миграционната активност върху общностния живот и динамиката на социо-културния модел в родните места.

Мотивите и причините за търсене на препитание извън родното място, които се посочват, са разнообразни, но се свеждат от самите респонденти до две основни групи – политически и икономически. От тяхната гледна точка югославската, а днес македонската държава, въпреки конституционните права, които им предоставя, води последователна политика за препятстване на участието на албанците в икономическия и политическия живот на страната. Дори и да говорят за политическия натиск, повечето респонденти винаги отбелязват, че основният мотив за миграция е икономически – липсата на работа, липсата на поминък, стремеж към по-добър жизнен стандарт и т.н.

Трудовата заетост на мигрантите е много разнообразна, но всички единодушно отбелязват, че това са все дейности, които местните работници не искат да работят и че те са най-вече „черноработници”. Най-много са работещите в сферата на строителството (зидари, мазачи, бояджии, дограмаджии и др.), градинарството и горското стопанство, ресторантьорството (сервитьори, сладкари, бюрекчии, майстори на пици и др.).

Когато заминаването става по силата на предварително подписан трудов договор, мигрантът обикновено няма проблеми с работното си място, като в договора са уговорени всички особености на работата, заплащането и осигуряването. Както беше посочено обаче, много от респондентите заминават, както през социализма, така и днес, ползвайки други пътища. Не са редки случаите, когато са извикани от свои роднини, намерили свободно работно място. Затова социалните мрежи, основани на родството и обвързващи както мигрантите помежду им, така и мигрантите с роднините, останали у дома, играят важна роля. Наличието на силни родствени връзки улеснява пристигането на нови мигранти – те могат временно да останат при установилите се вече свои роднини.

Наблюдава се тенденцията мигрантите да се концентрират в определени градове на съответните страни, понякога в определени квартали. С течение на годините нараства броят на албанските мигранти. В местата, в които се установяват като гастарбайтери, албанците създават свои етнически дружества и клубове, джамии, училища, в които се развива общественият и културният живот на мигрантите. Редки са контактите с местното население на съответната страна – албанците остават затворени най-вече в рамките на собствената си общност, макар да има и контакти с други работници от бившите югославски републики.

Заради стремежа да се пости колкото е възможно повече от спечелените средства, албанските работници в чужбина ограничават до минимум своето потребление. Пазарува се от евтини магазини, избягва се всякакъв лукс, ходене по заведения, пари се дават само за най-необходимото. Много често 7-10 работници спят заедно в едно малко жилище, за да могат да делят парите за наема.

По-различна е ситуацията, когато албанските мигранти са взели със себе си съпругите и децата си. Голяма част от жените са заети в рамките на домакинството и само малка част от тях работят извън дома, при това – само ако е крайно наложително за оцеляване на семейството. Що се отнася до децата, стремежът е да им се осигури добро образование.

Трябва да се има в предвид, че миграциите, при които мъжете мигрират сами, оставяйки жените и децата си в родното място, съществуват паралелно дори и днес с миграциите, при които мигрират цели семейства. Единият модел на миграция не измества другия. Поради тази многослойност и заради все още твърде високата интензивност на миграционните процеси, различните мигранти (временни и такива, които нямат намерение да се връщат) остават свързани емоционално, икономически и културно, както помежду си, така и с роднини и близки приятели в родното място. Това те правят чрез редовни телефонни контакти (а в последните години – чрез Интернет-комуникациите), ежегодни посещения по време на отпуските, по силата на брачните връзки, които заради устойчивата традиционна норма остават затворени в рамките на общността и т. н. Динамиката на взаимоотношенията в рамките на миграционните мрежи, изградени от тези връзки, има специфично влияние върху социалния, икономическия и културен живот на албанската общност в Македония, изграждайки специфична „култура на миграцията“.

Семейството и роднините заемат изключително важно място в тези социални мрежи. Сред албанците в Македония продължават да съществуват разширени семейни домакинства. Обикновено селата са така структурирани,

че се състоят от няколко махали (*mahallë*), в които живеят членовете на една и съща родствена група, т. нар. *fis* или *братство (vllaznija)*. Домакинството се състои често от две, три или повече семейни двойки – обичайно е дори женените синове да остават под един покрив със своите родители. Позицията на всеки един отделен член на семейното домакинство зависи от родствените отношения, възрастта и пола. Главата на домакинството – обикновено бащата, се разпорежда с цялата собственост, като всеки един мъжки член трябва да допринася за благосъстоянието на цялото домакинство. Заминаването на един или повече от неговите членове като работници в Западна Европа е стратегия за разнообразяване доходите на домакинството. В идеалния случай, когато един албанец работи далеч от родното място, той прави това не заради себе си, а за да подобри жизнените условия на голямото семейство, от което идва. Заедно с родителите и братята му в родното място обикновено живеят неговата жена и деца. Парите се пращат не на съпругата и на децата, а на най-стария мъж, главата на домакинството, който определя за какво да бъдат изразходвани – това изрично беше подчертавано неколkokратно от моите събеседници на терен.

Реалните практики обаче често се разминават с този идеал. Миграцията позволява на мигранта да подобри собствения си начин на живот, без да подпомага по-голямата родствена група. Така всеки албански мигрант се изправя пред дилемата да избира между този традиционен албански идеал и осигуряването на по-добър живот за своите жена и деца. Някои от респондентите са натрупали достатъчно средства, с които да могат да си позволят да купят апартамент в близък до родното село град, където съпругата и децата му да живеят сами.

Значението на нуклеарните семейства е още по-видимо след утвърждаването на т. нар. „семејна миграция”. Устройването на голям брой мигранти заедно със семействата им в приемащите страни неизбежно води до разделяне на разширените семейства или най-малкото до съществена промяна на тяхната структура, свеждайки ги най-често до възрастните родители заедно със семейството на един от синовете.

Въпреки разделянето, семејно-родствените връзки остават много силни сред албанското население в Македония, поради което е трудно семејните структури да бъдат описани в идеалните модели на „разширено” или „нуклеарно” семейство. Често могат да се наблюдават междинни форми, които са етап в жизнения цикъл на човек. Всъщност има не малко случаи, в които мигранти, установили се със семействата си самостоятелно в чужбина продължават да поддържат финансово своите родители, братя, сестри,

племенници и други родственици в родните места, да строят със съвместни средства жилища или да развиват заедно различни бизнес-начинания.

Когато говорят за използване на спечелените от тях или пращаните от техни роднини средства, респондентите на първо място отбелязват, че основно тези пари се харчат за покриване на първостепенни ежедневни нужди в родното място – храна, лекарства, дрехи. С тях се покриват и разходи за електричество, вода, данъци и такси. Тъй като безработицата в посетените села е висока, много от хората разчитат за оцеляването си на парични преводи от роднини в чужбина.

Най-видими са средствата, вложени в строеж на къщи. Влизайки в албанско селище, човек няма как да не забележи големите многоетажни домове с разнообразна планировка и архитектурни особености. Нуждата от разширяване на жизненото пространство е причина един голям дял от парите, спечелени от работата в чужбина, да бъдат инвестирани в закупуване на парцели земя и строеж на домове. Новопостроените къщи се отличават с много голямо разнообразие на архитектурните стилове и ползването на скъпи съвременни строителни материали.

Албанските мигранти влагат значителни средства за подобряване на цялостния вид на родните селища. Във всяко селище съществува специален фонд, в който всяко домакинство според това колко членове има „на печалба” и съобразно доходите им, трябва да внася определени суми. Така в много от посетените на терен селища са асфалтирани улиците, построени са училища, мостове, чешми и се ремонтират религиозни обекти. От тези пари се отделя и за различни социално-хуманитарни дейности – лечение на тежко болни, подпомагане на бедни семейства и др.

Инвестициите в бизнес начинания са по-малко, но в последните години те стават все по-видими. Повечето от тях са свързани с развитието на дребен и среден бизнес, като всички тези дейности остават базирани на семейно-родствените връзки – дори и по-мощабните. Редки са случаите на бизнес със смесен капитал.

Всичко това е свързано с традиционните ценности и социалните отношения, със системата, според която членовете на общността се съотнасят един към друг в смисъла на социален статус, както и с промените, които предизвиква в този план интензивната миграция. Социалният престиж е много важен фактор. По-голяма част от мигрантите нямат възможност да спечелят висока позиция в приемащото общество, работят нискоквалифицирана работа, често – нелегално. Шанс да се реализират в социално престижен аспект и да издигнат своя статус те имат именно в родното си място. Затова за мигрантите е важно да получат признание за

социална позиция в родното място и резултатите от миграцията трябва да са видими за общността – израз именно на този престиж е строежът на големи къщи и показването на материално благополучие в родното място.

Тази демонстрация на заможност има и един друг аспект, свързан със споменатата позиция на албанското население в Република Македония. Големите къщи са така построени, че да бъдат видими както за местната общност, така и много често за „другите“, минаващи през селището. Затова откритото демонстриране на богатство за голяма част от албанското население е важен маркер на тяхната общностна идентичност и претенция за ново място в обществото.

В този контекст могат да бъдат коментирани пищните сватби, съсредоточени в летния сезон, когато мигрантите се завръщат за отпуските си. Сватбената церемония обикновено включва шумна процесия през селището от скъпи коли, със силна албанска музика, клаксони и развяване на албанския флаг, така че да бъде подчертано богатството на мигрантите, социалната позиция и престижа в рамките на локалната общност, която внимателно наблюдава и коментира всеки един елемент от церемонията. Същевременно целият ритуал е важен маркер за силна споделена общностна идентичност и поддържане на тесни връзки между мигрантите и техните места на произход. Това отправя към още един важен въпрос, по отношение на който интензивните миграционни процеси оказват съществено влияние – практикуването на идентичност от мигрантите.

Обикновено първоначалната цел е да прекарат в съответната страна определен период от време, достатъчно дълъг, за да могат да спечелят съответната сума пари, чрез която да търсят ново начало за себе си и за семействата си в родното място. Понякога обаче става така, че по ред причини постигането на желаната цел не е така лесно, завръщането непрекъснато се отлага или дори в един определен момент категорично се отхвърля като възможност. Процесът се улеснява още повече, когато съпругата се присъедини след време към своя съпруг или когато семейната двойка е мигрирала заедно. Така значителна част от мигриралите като временни работници остават в съответните страни, отглеждат децата си там, а някои от онези, които са излезли от Македония през 70-те и 80-те години на XX век, имат вече и внуци, родени в приемната страна. Те са получили образованието си там, имат работа, по-добра от тази на своите родители. Моите респондентите говорят за тяхната асимилация. Силните връзки, коментирани досега обаче, отвеждат отвъд концепцията на класическите теории за миграциите, разглеждащи мигрантите през призмата на асимилацията и интеграцията. Днес все по-често се говори за трансмигранти

и транснационални миграции. Концепцията за транснационализма и транснационалните мрежи в своите класически постановки за множествена ангажираност, принадлежност и емоционална свързаност с повече от една общност или общество е само частично приложима към изследваната албанска общност.

По време на престоя и работата си в чужбина мигрантите-албанци разчитат на съдействие и помощ почти напълно и единствено от други албанци, с които се познават или са се запознали по време на престоя си в чужбина. По отношение на всекидневния си живот и общуване те остава тясно локално ориентирани към мястото, в което работят. Активирането на социалния капитал става в рамките на изградените взаимоотношения предимно с други представители на албанската общност. Затова и социалните мрежи и получаваната чрез тях поддръжка се характеризират със силна етническа хомогенност. Те търсят съдействие за работа или намиране на жилище в лицето на близки или познати албанци. В много от случаите връзките са родствено определени. Връзките с други мигранти, извън албанската общност не са изключени, но в повечето случаи те са напълно инструментални.

Тази етническа определеност на социалните мрежи поддържа идеята за албанската общност и съдейства за това да бъдеш и останеш албанец, въпреки усилията на централно равнище в приемащата страна за интеграция на мигрантите. Затова, макар че нараства броят на албанците, установили се със семействата си в приемащите страни, както и на тези, които са родени там, за тях остава важно да демонстрират своя „албанизъм“.

Затова макар и да има примери на истински транснационални дейности и практики (например бизнес със съвместен албански и чуждестранен капитал), те остават по-скоро изключение. Връзките и отношенията на завърнали се мигранти със страната, в която са работили, са с роднини, живеещи там или с приятели и познати албанци, с които мигрантът се е запознал по време на престоя си в съответната страна.

Заради всичко това трудно може да се говори за транснационална общност в разглеждания от мен случай. Още повече, че в контекста на Балканите (в частност – на изследвания регион) понятието „*транснационален*“ е доста неясно и на практика няма обяснителна стойност, доколкото отпраща към концепцията за нация, според която нацията и държавата са синоними, както и националността и гражданството. При балканските нации, следващи модела на етническата, а не на гражданската нация, това не е така.

В разговорите с албански респонденти става ясно, че под Родина и нация те нямат в предвид Република Македония. За тях в тесен смисъл Родината е родното място, родната улица, семейството и приятелите. Респондентите ми се движат непрекъснато между различни държави и територии. Изследователи говорят за *“циркулярна миграция”* или *“миграция на махалото”*. Но моите респонденти в много случаи се движат и са свързани с роднини и приятели не в две, а в няколко държави. Затова миграционните процеси днес по-скоро могат да бъдат описани чрез махало, което обаче се движи не само в посока „ляво-дясно”. Това е махало, което не е застопорено и се поклаща в различни посоки: значителен брой от респондентите тръгват в търсене на препитание към една страна, впоследствие могат да се върнат за даден период в родното място, след което отново да заминат, но за друга дестинация. Могат да се завърнат в родното селище за постоянно или да решат да останат в приемащата страна. Във всички случаи обаче, те поддържат контакти с роднини и близки не само в родното място, но и в дестинациите, в които са работили. Затова аз предпочитам термина *„транс-териториалност”* и *„транс-териториални миграции”*. Това понятие отразява важното значение на местата и териториите, обхванати от мигрантските практики и дейности. От друга страна то е в съзвучие със същността на съвременните миграционни движения, които имат значително по-сложни траектории, отколкото традиционния *гурбет* от края на XIX и началото на XX век.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Трудовата мобилност и миграционните движения в търсене на средства за съществуване сред албанското население от Република Македония са многоизмерен процес, свързан с динамиката на социалните и културните модели, връзките и идентичностите, които мигрантите, завръщащите се и останалите по родните места носят и развиват. Избраният методологически подход, според който те бяха изследвани в диахронен план, не е единствено възможният, но е ползотворен с оглед поставените в началото на изследването цели и задачи. Изучаването на историческото минало и политическите, икономическите, социалните и културните условия през различните периоди, при което албанците от Македония се обособяват като група, съдейства мигрантските практики да бъдат поставени на една поширока основа, изследвани в дълбочина като процес, който е с променлива интензивност и характеристики, но тече без прекъсване през годините.

Проследяването на по-ранните миграции на това население също е важно от тази гледна точка. Изграденият през вековете гурбетчийски културен модел не е без значение, когато става дума за съвременните миграционни процеси сред албанската общност. Някои от неговите елементи се оказват изключително устойчиви и без познание за тях обяснението на мигрантските практики днес би било повърхностно и непълно. Съчетаването на този подход с елементи от представените различни теоретични подходи е в основата на направения анализ и очертаните изводи.

Миграциите са станали структурна особеност във всекидневието на албанската общност от Македония. Дестинациите и особеностите им се променят под влиянието на разнообразни фактори, като често е трудно да бъдат разграничени в чист вид насилствените политически миграции и доброволната трудова мобилност.

За някои региони трудовата мобилност е определяла особеностите на локалната народна култура още в предмодерната епоха. Интензивността на миграциите, която познаваме днес обаче, и в която са включени практически всички райони с албанско население, може да бъде отнесена едва към периода от втората половина на XX век.

Специфичното положение на албанците от Македония в рамките на Югославската федерация предопределя появата на два различни миграционни модела при тях и македонското население. Макар че македонците също мигрират към западноевропейските страни, те са въввлечени в една мащабна вътрешна миграция от селата към градовете. Албанците правят миграционен скок – те мигрират директно от селска среда към големите западноевропейски градове.

Определящи в това отношение се оказват и създадените институционално условия за работа в чужбина в рамките на „системата на гостуващите работници”. Сами по себе си обаче те не са достатъчни за да обяснят високите нива на миграционна активност след промените в началните институционални рамки, нито пък самите мигрантски практики. Семейно-родствените структури и отношения сред албанците и изграждането на основани върху тях социални мигрантски мрежи се оказват важен ресурс за преодоляване ограниченията на съответните политики.

Значението на тези мрежи, свързващи мигрантите с техните роднини и приятели в родните места, предопределя редица особености и промени в културния модел на общността. Бавно, но сигурно се променят семейните отношения. Под влияние на все повече набиращата скорост през последните години „семејна миграция” традиционно консервативната албанска семејно-

родствена структура започва да се модифицира, а тенденциите на модернизиране на албанското общество стават все по-видими.

През последните десетилетия, в условията на етническия сблъсък между албанци и македонци, повишената мигрантска активност и съпътстващите я социо-културни процеси имат допълнително значение – да бъдат заявени позиции и претенции за нарасналата роля на албанското население в македонската държава. Показността и демонстрацията на богатство, употребата на албански национални символи в архитектурата и при ритуалите, имат за цел да покажат силното чувство за албанска принадлежност. Затова за албанците от Република Македония, независимо дали работят и живеят през повечето време в някоя западноевропейска страна или по родните места, е важно да заявяват категорично своята албанска идентичност.

Поради това социалните мрежи и получаваната чрез тях поддръжка се характеризират със силна етническа хомогенност. Развитието на транснационални идентичности е все още по-скоро изключение, отколкото правило. Миграцията на албанците от Република Македония по-скоро може да бъде определена като *транс-териториална*, доколкото те наистина се движат между различни територии по сложни траектории, но остават емоционално и чрез всекидневните практики свързани най-вече помежду си и с близките в родното място.

В каква посока ще поемат миграционните процеси, какви промени ще настъпят в цялостния миграционен модел през следващите години, са въпроси, които ще оставят темата актуална и отворена за бъдещи изследвания, още повече, ако вземем предвид стремежите за европейска интеграция на региона на Западните Балкани, интегрална част от който е и Република Македония.

Авторът е с ясното съзнание, че отговор е потърсен само на част от възможните въпроси. Надявам се обаче тяхното артикулиране да стимулира конструктивна дискусия и да предизвика интереса на други изследователи и специалисти от областта на етнологията, културологията, историята, балканистиката и други сродни научни дисциплини, които ще поставят други въпроси и ще погледнат от друга методологична позиция към разглежданите процеси.

English summary

The main dissertation's aim is the study of labour mobility and migrations among Albanians from Macedonia in the context of dynamics of the social and cultural models, connections and identities which individuals and groups carry and develop, and their reflections on the sending societies, as well as among the people who live temporary or for a longer time abroad.

The pattern of labour migration created from Albanians has developed interesting characteristics, but is still unstudied enough. In the text it is taken into consideration the traditional migration model (in the end of 19 and beginning of the 20 century), widespread and known on the Balkans as gurbet (kurbeti in albanian). The main focus of the study, however, are the labour migrations from the second half of the 20th and the beginning of the 21st century when many Albanians from Macedonia (at first as citizens of Socialist Yugoslavia, and from 1991 – as citizens of the Republic of Macedonia) settled as gastarbeiters in some West-European countries (like Germany, Austria, Switzerland) temporarily or long time.

The main research questions are: how do the social organisation and family-kin relationships change, transforming into networks of mutual assistance and help, even into business networks; do, and how, family-kin relationships and connections between migrants and non-migrants change local communities – village infrastructure and architecture, the models of consumption etc.; how do the models of socialisation and the family ritual and calendar cycle change?

The basis of the analysis is ethnographic field work from the last 3 years among Albanian labour migrants from the Republic of Macedonia. My work encompasses interviews with former and present migrants at their home villages, with their friends and relatives, who have not migrated, as well as interviews with Albanian migrants from Macedonia who work in Slovenia.

АВТОСПРАВКА

за приносите на дисертационния труд

- Допринася за развитие на научните изследвания върху едно от най-актуалните съвременни направления в световната, но и в българската етнология – проучването на миграционните процеси и съпътстващата ги динамика на културните и социални модели, на връзките, отношенията и стратегиите на мигрантите, на променящите се в условия на интензивна трудова мобилност идентичности.
- Разширява и обогатява българското научно познание върху миграциите в Югоизточна Европа, като излиза от рамката на затворените в национален план изследвания и насочва вниманието към една близка в пространството, но почти напълно непозната в българската академична и публична сфера етнокултурна общност – албанците от съседната на България Република Македония.
- Представя първото цялостно и задълбочено изследване на изключително интензивните сред албанското население в Република Македония миграционни процеси, започнали още в средата на XX в. и имащи съществено влияние върху всяка една сфера от живота общността и отношенията ѝ с други групи и общности, както в Република Македония, така и в по-широкия контекст на Балканите.
- Представя и въвежда в научно обръщение лично събран на терен нов етнографски материал за албанското население в Република Македония и неговата трудова мобилност.
- Проследява как албанците от Република Македония се формират като общност, различаваща се по редица социо-културни характеристики от албанците от Република Албания, което предполага съществените разлики и в миграционните модели.
- Поставя изследването на миграционните процеси сред албанското население в по-широк социален, политически, икономически и културен контекст, проследявайки както влиянието на институционални фактори върху миграциите в изпращащата и приемащите страни, така и извън институционални, свързани с конкретните миграционни стратегии на индивидите и групите, както и с реалните практики в рамките на обвързващите ги миграционни мрежи.
- Разкрива резултатите и ефектите от миграционните процеси върху изпращащата локална общност – по отношение на такива традиционни за етнологията проблемни полета, каквито са семейните и родствени структури и отношения, социална структура и стратификация, обичаи и ритуален живот, практики на потребление и консумация, формиране, поддържане и динамика на идентичностите.
- Методологията на изследване и анализ следва традициите на българската етнология, като в същото време взема под внимание и интегрира съвременните теоретични достижения на световните школи в изследване на миграциите, трудовата мобилност и динамиката на съпътстващите ги социо-културни процеси.

Списък на публикациите по темата на дисертацията:

В България:

1. Марков, И. Културно наследство и идентичност в условията на трудова мобилност. Примерът на албанците от Македония (на български и английски език). – В: Тепавичаров, В. (съст.) *Ethnologia Academica V: Модерни и постмодерни етюди в етнологията и антропологията*. София: Гутенберг, 2010, 110-124.
2. Марков, И. Трудовите миграции на албанците от Македония. Аспекти и перспективи при изучаването им (на български и английски език). – В: Христов, П. (съст.) *Балканската миграционна култура: исторически и съвременни примери от България и Македония*. София: Парадигма, 2010, 270-324.
3. Марков, И. Копнеж по едно отминало време: Юго-носталгия versus Тито-сталгия. Случаят на албанците от Македония. – *Българска етнология* (под печат).
4. Марков, И. Миграцията като криза: някои характеристики на всекидневието на албански трудови мигранти от Македония. – В: Маджаров, Дж. (съст.) *Ethnologia Academica VII: Етнология и антропология – преподаване и изследване*. София (под печат).

В чужбина:

5. Markov, I. Labour Mobility-Family-Business (Two cases: Albanians and Macedonian Muslims/Torbeshi from the Republic of Macedonia). – In: Golubovic, B., Sikimic, B., Hristov, P. (Eds.) *Labour Migrations in the Balkans. Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe* (SLCCEE), Berlin/Munhen: Kubon&Sagner, 2011 (in print).
6. Марков, И. Миграциите отвъд „тук” и „там”: концепцията за социалните мрежи при изследване на трудовите миграции. – In: Ристовска-Јосифовска, Б. (ур.) *Миграции на Балканот. Билатерални истражуванја*. Скопје, 2011 (in print).

Други публикации:

7. Марков, И. Културно наследство и политики за местно развитие (успехи и неуспехи в община Трън). – *Български фолклор, тематичен брой „Дигитален архив и фолклорно наследство”, кн. 3*. София, 2010 (под печат).
8. Markov, I. *Cultural Heritage and Politics for Local Development*. – *Етнолог*, 14, Скопје, 2011 (in print).